

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

На правах рукопису

**АРТИНЮК ВЛАДИСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНОЇ
ПОВЕДІНКИ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ**

Спеціальність: 053 Психологія
Освітньо-професійна програма: Психологія
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
ГОШОВСЬКА ДАРІЯ ТАРАСІВНА,
Кандидат психологічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ПОДАННЯ В ДЕК
Протокол №
засідання кафедри педагогічної
та вікової психології
від _____ 2024 р.

Завідувач кафедри
доктор психологічних наук,
проф. Гошовський Я. О. _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Теоретичний огляд джерелознавчої бази з проблематики особистісної девіантності.....	7
1.2. Психопрофілактика й психокорекція девіантної (адиктивної, агресивної та ін.) поведінки особистості.....	16
Висновки до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Психодіагностичні методики вивчення девіантної поведінки особистості.....	24
2.2. Результати емпіричного дослідження девіантної поведінки дітей підліткового віку.....	38
Висновки до розділу 2.....	45
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні складні трансформаційні умови розвитку і функціонування нашого соціуму в умовах тривалої війни породжують серед значної кількості населення появу й активізацію багатьох різноманітних девіацій.

Агресія, аутоагресія, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, інтернет-залежність та інші девіантні форми людської викривленої та залежної поведінки потребують активного науково-психологічного вивчення, причому насамперед з метою профілактики та надання якісної та фахової психологічної допомоги.

Поведінкові відхилення, які проявляють особи різних вікових категорій вносять хаос і дестабілізують суспільство, а також проявляються інколи навіть у патогенних варіантах (самогубство, булінг, важкі форми наркоманії, хронічний алкоголізм тощо).

Девіація, пов'язана насамперед з усвідомленням хибності й неадекватності поведінки, а також співмірна з такими негативними й руйнівними явищами як злочинна делінквентна кримінальність, агресивне пияцтво, загрозлива життю наркоманія, дитяча проституція тощо.

Девіація є завжди відхиленням від соціальної норми, а отже вносить дискомфорт і деструктивність у всі сфери життєвої діяльності та спілкування людини.

Асоціальні дії (алкоголізм, токсикоманія наркоманія, порушення громадського порядку, булінг, мобінг, хуліганство, вандалізм, дромоманія, волоцюжництво тощо) активно детермінують регресію людини, а також можуть стати поштовхом до її антисоціальності (розбій, вбивства, зґвалтування тощо), тому вкрай важливим завданням постає превенція, профілактика.

Різке зростання соціальних, національних, політичних та інших суперечностей і девіацій породжує виникнення різних міжгрупових, міжетнічних, міжпартійних і міжособистісних конфліктів, які зазвичай вирішуються агресивним шляхом і способом.

Існують численні науково-психологічні теорії, концепції та підходи щодо вивчення девіантної поведінки людини, однак нагальність і соціальна гострота такої проблематики породжує необхідність проведення сучасних досліджень.

Різнобічна проблематика особистісної девіантності засвідчує про її актуальність і спонукає до проведення розгалужених емпіричних досліджень у цьому напрямку.

Недостатнє висвітлення сучасного стану справ у сфері особистісної девіантності якраз і зумовило вибір теми нашого дослідження, присвяченого вивченню теоретико-методологічних засад девіантної поведінки особистості.

Окремим аспектом актуальності послужило те, що дослідження спрямоване на вивчення особистісної девіантності на підлітковому етапі онтогенезу.

Вважаємо, що якраз у підлітковому віці існує висока схильність до девіантної поведінки, тому важливим завданням є психопрофілактика й психокорекція девіантної (адиктивної, агресивної та ін.) поведінки сучасних дітей підліткового віку.

Мета дослідження – теоретико-емпіричне вивчення специфіки прояву девіантної поведінки особистості.

Об'єкт дослідження - психологія девіантної поведінки людини.

Предмет дослідження – психологічні особливості девіантної поведінки у підлітковому психосвіті та соціодовкіллі.

З метою якісної та повномірної реалізації поставленої дослідницької мети нами було сформовано такі **завдання**:

1. Здійснити аналітичний огляд джерелознавчої бази з проблеми

девіантності.

2. З'ясувати психологічну специфіку різновидової девіантої поведінки особистості.

3. Здійснити емпіричне вивчення специфіки прояву девіантої поведінки у сучасних вітчизняних підлітків.

Упродовж проведення дослідження нами було застосовано такі сучасні методи :

- *теоретичного аналізу* (якісний аналіз філософсько-психологічної, педагогічної та наукової та науково-методичної літератури);

- *теоретичного моделювання* (побудова логічної структурно-концептуальної моделі усвідомлення психології девіантої поведінки);

- *емпіричні методи*:

- анкетування;

- інтерв'ю,

- бесіда;

- тести (емпіричне дослідження девіантої поведінки підлітків відбувалося за методиками:

1) карта спостережень (Д. Скотта);

2) тест на визначення алкогольної залежності та залежності від куріння;

3) опитувальник агресії (Басса-Дарки).

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у поглибленні та розширенні сучасних науково-психологічних уявлень про специфіку прояву девіантої поведінки в українських підлітків.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані психологами, педагогами, батьками для попередження проявів різновидової девіантої поведінки серед дітей.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Теоретичний огляд джерелознавчої бази з проблематики особистісної девіантності

Реалії сучасної дійсності, зокрема жахлива атмосфера і криваві наслідки російсько-української війни, свідчать про те, що девіантна поведінка людини, на жаль, є досить їй притаманною і повсякденною формою життєдіяльності.

Війна, агресія як одна з найтипівіших форм девіантності людини й авторитарного суспільства, дає підстави для необхідності глибокого вивчення причин і основ девіантної, відхиленої, покрученої, адиктивної, антисоціальної та ін. поведінки.

Нижче пропонуємо результати здійсненого нами теоретичного огляду окресленої проблематики - девіантна поведінка людини як біосоціальної істоти.

У дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук Литвиненко О.О розкрито філософсько-психологічні основи таких фундаментальних понять як онтогенез і дизонтогенез, зокрема в контексті особистісного становлення підлітків.

Подано розлогу аналітичну картину щодо девіантної поведінки як основи і наслідку дизонтогенетичного спрямування життєвого шляху і розвитку особистості в наш трансформаційний час, проаналізовано причинно-наслідкову базу низки розповсюджених девіацій, які негативно детермінують життя людини.

Здійснено як теоретичне осмислення девіантності крізь призму дизонтогенезу, так і експериментально підтверджено низку концептуальних положень щодо цього деструктивного асоціального явища [23].

Мазяр О. В. пише про генезис і динаміку основних і найважливіших життєвих дисонансів особистості.

Крізь призму системного підходу досліджено вплив різних дисонансів на помітну амбівалентність і загальну психологічну роздвоєність особистості.

Відзначено, що між життєвими дисонансами і дихотомією особистості існує чітка кореляція, зокрема все це призводить до вищого ризику застосування пересічною людиною різноманітних соціальних (і/або й сексуальних) девіантних моделей поведінки [24].

У посібнику Гошовського Я.О. розкрито засадничі положення психології девіантної поведінки людини. Детально подані основні види і типи девіантної поведінки, розкрито їхнє змістово-функціональне наповнення і прояви.

Презентовано як теоретичні положення щодо причин девіантності особистості (теорія вродженої агресії, теорія заплямованої репутації та ін.), так і практичні студії щодо різнобічної науково достовірної та валідної діагностики і корекції адиктивних, делінквентних та інших форм девіантної поведінки [13].

У посібнику Максимової Н.Ю., присвяченому психології девіантної поведінки людини, подано розлогий матеріал щодо відхиленої (викривленої, спотвореної) поведінкової активності людини в різних життєвих ситуаціях.

Авторкою подано диференціацію різних видів девіацій людини, детально розписано специфіку різновидових і різномодальних адикцій, зокрема наркоманія, алкоголізм, харчові розлади, ігроманія (гемблінг), інтернет-залежність тощо.

Висвітлено сутнісні ознаки різних видів девіантної поведінки, запропоновано як теоретичне пояснення причин таких викривлень, так і запропоновано конкретні практичні поради щодо психопрофілактики і

психокорекції таких негативних явищ, які гальмують успішність онто- і соціогенезу людини [25].

Цікавим та корисним інструментарієм у плані теоретичного і практичного пізнання психології девіантної поведінки людини є цикл наукових збірників науковців і студентів кафедри педагогічної та вікової психології ВНУ імені Лесі Українки «Психогенеза особистості : норма і девіація : збірник наукових статей і тез. Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки (усі збірники за 2010-2024 рр.)».

Упродовж багатьох років висвітлюються актуальні проблеми сучасного психологічного знання щодо різних видів девіацій людини як соціального, так і сексуального спектру.

Авторами численних публікацій розкриваються певні види відхиленої поведінки в режимі порівняльного диференціалу «норма – девіація», що дає глибше уявлення про досліджувані явища відхиленої у різних векторах людської поведінки [36].

Бондарчук О.І. у навчальному посібнику «Психологія девіантної поведінки» здійснила цілісне охоплення проблематики відхиленої поведінки людини. Дослідницею проаналізовано різні види девіантної поведінки особистості, зроблено наголос на протидії та превенції згубних навичок і тенденцій у випадку різних залежностей (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія тощо).

Запропоновано основні моделі психокорекційної роботи з дітьми-девіантами.

Авторкою розкрито сутнісно-функціональні механізми кожного з видів девіантної поведінки, виокремлено аналітично детальніший огляд суїцидальності людини.

Подано методики вивчення та корекції депривованих девіантних осіб які мають чітко виражені показники певної адикції, наприклад інтернет-залежності або навіть і вкрай складних форм девіації, зокрема

делінквентної, аутоагресивної та ін. поведінки людини в кризових трансформаційних умовах [5].

Також у навчально-методичному посібнику Христюк О. Л. розкрито специфіку психології девіантної поведінки людини.

Подано різні теоретичні підходи і погляди щодо викривленої поведінки особистості, розкрито профілактичні, діагностичні й корекційні параметри девіантної поведінки різновікових вибірок [47].

У навчально-методичному посібнику, укладеному Квітковською Н. В., йдеться про особливості прояву та загальну специфічну психологію девіантної поведінки в сучасних учнів.

Детально розкрито основні й типові умови, реальні і придумані причини, що штовхають таку дитину до девіантної поведінки, а також подано цікаві розвивально-корекційні методичні матеріали, що висвітлюють особливості виховання таких дітей.

Презентовано різні моделі виховання, зокрема ті, які найчастіше застосовують проблемні родини у недостатньому або й викривленому сімейному вихованні, а також розкрито психотехнології профілактики та корекції девіантності [21].

Різноманітний і детальний теоретичний аналіз психології адиктивної поведінки людини здійснений у навчальному посібнику, створеному Максимовою Н. Ю.

Чітко і багатогранно проаналізовано ключові адикції особистості, зроблено наголос дослідницького пошуку на найрозповсюдженіших видах, зокрема токсикоманії, алкоголізмі, інтернет-адикціях, харчових розладах, наркоманії та інших вкрай складних напрямках.

Запропоновано низку системних психопрфілактичних і психокорекційних засобів і підходів, спроможних протистояти таким негативним і шкідливим явищам [25].

Максимова Н.Ю. і Піскун В.М. в основах дитячої патопсихології окремим ракурсом розглядають специфіку девіантно-патологічної

поведінки, зокрема в контексті певного зростання загальної психопатологізації соціуму.

Констатовано цілу низку прямих кореляцій між девіантними і патологічними моделями поведінки людини, виокремлено найскладніші патогенні чинники [28].

У контексті вивчення психогенези особистості в нормі та девіації Гошовська Д. та Пащук А. здійснили цікаве й детальне вивчення різних психологічних особливостей активної гаджетозалежності серед сучасної молоді.

Встановлено причинно-наслідкову базу такого виду адикції, розглянуто варіанти інтернет-залежності у світовій павутині та адиктивність поведінки через надмірну зацікавленість серфінгом різними соціальними мережами [10].

Гошовська Д., Гошовський Я., Фінів О. пишуть про те, що психологічна специфіка дітей підліткового віку проявляється в умовах пенітенціарної депривації дуже складно й неоднозначно, інколи в девіантних формах. Авторитарна гіперсоціалізація в колонії змушує підлітків інколи вдаватися до психозахисних форм поведінки, а отже й до частішого використання маніпулятивних практик і технік спілкування.

Серед девіацій пенітенціарного закладу називаються гандикапізм як негативне й упереджене ставлення однолітків до дітей-колоністів з психофізичними вадами. Описано випадки інших форм девіантної поведінки, зокрема аутоагресія, суїцидальна поведінка, фізичне й сексуальне насилля тощо [12].

У статті Гошовського Я.О. йдеться про психологічні особливості прояву агресивності серед сучасних депривованих підлітків, а також про рівні і форми діагностики та превенції такого асоціального явища.

Розкрито природу людської агресії та її форми застосування у девіантних субкультурах та інших асоціальних спільнотах.

Висвітлено пенітенціарний ракурс депривації, а також специфіку прояву вербальної та інструментальної агресії дітьми, які зазнають негативного впливу депривації [14].

Потужні теоретико-методологічні засади й цікаві та переконливі емпіричні заміри психології депривованих людей здійснені у монографічному дослідженні Гошовського Я. «Ресоціалізація депривованої особистості».

Автор розкриває багатоманіття видів депривації (соціальна, сімейна, комунікативна, сексуальна, сенсорна, економічна, матеріальна, екстремальна та ін.) і зазначає, що всі вони прямо або опосередковано можуть підштовхувати людину до девіантної поведінки, адже містять у собі ключову суть – тотальне обмеження розвитку.

Діючи ланцюгово різні види депривації тиснуть на особистість та можуть впливати на обрання нею девіантних форм самореалізації як відповіді на деприваційні обмеження її блокованої та пригніченої психо- і соціогенези [15].

Дроздов О.Ю., Скок М.А. пишуть про типові й унікальні проблеми щодо проявів агресивної поведінки особистості в різних умовах : від побутових ситуацій до екстремальних випадків і викликів.

Розкрито феноменологію людської агресії, проаналізовано специфіку вербально-інструментальної агресивності, запропоновано моделі зниження та нейтралізації агресивної поведінки людини як девіантної форми й варіанту її самореалізації та самоствердження.

Подано цікаві факти щодо особливостей агресивності дітей різного віку, осіб різної статі, а також специфіку агресії у соціально-психологічних і політичних вимірах [17].

Андреєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. подають низку різних психотехнологій щодо запобігання та протидії негативним проявам різномодального насильства, а також розкривають

специфіку діяльності сучасних закладів освіти щодо зниження і нейтралізації цього антисоціального явища.

Розкрито проблеми булінгу, мобінгу та інших прямих і непрямих форм агресії щодо людини. Наголос зроблено на системних підходах щодо запобігання та корекції насилля в освітньо-виховному просторі навчальних закладів.

Подано низку психолого-педагогічних рекомендацій, застосування яких, на думку авторів, сприятиме істотному та якісному покращенню справ щодо зниження рівня насильства [23].

Низка авторів (О. В. Погорілко, А.М. Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І. Ісаков) пишуть про таку специфічну та вкрай складну девіацію людини як аутоагресивна поведінка. У монографічному дослідженні розкрито широку гаму проблематики самогубства і тих індивідуальних і соціальних психологічних причин і передумов, які детермінують цю девіантну орієнтацію підлітків [27].

Багатоманіття інформації про співмірність девіантності й важковихованості, зокрема внаслідок сімейної та педагогічної занедбаності дітей висвітлені у праці Зайцевої З.Г. «Школа і важковиховані підлітки».

Дослідниця розкриває систему взаємин на різних рівнях, яка мотивує та стимулює до неадекватності спілкування, агресивності, конфліктності між учасниками освітнього простору шкільного закладу.

Встановлено негативний вплив «вулиці» на розвиток і виховання дітей, а несистемність та поганий приклад з боку батьків визначаються одними із базових у причинно-наслідковій сутності важковихованості в сучасних складних умовах [18].

Казачінер О.С. подає психологічні основи профілактики різнобічних правопорушень, які трапляються досить часто серед сучасних неповнолітніх.

Проаналізовано ієрархію типових правових проступків, асоціальних вчинків, які повинні бути піддані корекційним впливам, попри беззаперечний основний наголос на важливість якісної та різновекторної превенції як попередження ситуацій і випадків скоєння дітьми правопорушень [20].

Як стверджує Вольнова Л. М., потрібно здійснювати широку психопрофілактичну роботу щодо зниження та нейтралізації різновидової девіантної поведінки підлітків. У навчально-методичному посібнику до спецкурсу «Психологія девіацій» зроблено наголос на конкретних техніках превенції, корекції тих чи інших поведінкових відхилень.

Оскільки ракурсом постали студенти спеціальності «Соціальна робота», то запропоновано численні соціально-підтримувальні технології, а також ресоціалізаційного плану, адже такі підходи дають змогу сприяти просоціальному розвитку особи, яка демонструє девіантну поведінку в антисоціальний шлях дизонтогенезу [7].

Про необхідність соціальної профілактики правопорушень на рівні практико орієнтованого посібника пише Головка Н.І., пропонуючи конкретні методичні кроки, зробивши які, фахівець зможе посприяти просоціальності девіантної дитини. Розкрито перелік тематичних ліній, які гостро віддзеркалюють найактуальніші напрямки роботи з девіантними підлітками [8].

Козубовська І. В., Товканець Г. В. пишуть про типові й унікальні особливості задіяння засобів соціальної профілактики девіантної поведінки щодо дітей.

Дослідниці розкривають реальну сутнісно-функціональну психосоціальну природу корекції різновидових відхилень у поведінці важковиховуваних дітей.

Акцент зроблено на психопрофілактику різновидової девіантності у процесі професійного педагогічного спілкування в сучасних закладах

освіти, які наповнені багатьма недосконалостями і потребують системної модернізації [22].

Папуча М.В. розглядає психологічну специфіку аномальної поведінки в ранній юності та зазначає цілу низку ризиків для цього етапу онтогенезу. Основним називається криза ідентичності у психології ранньої юності, яка зазвичай переживається складно і травмогенно.

Дослідник констатує, що існує тісний зв'язок між аномальною та девіантною поведінкою, тому пропонує систему корекційно-профілактичних вправ і занять, які можуть посприяти роботі з аномальними юнаками і юнками [31].

Hoshovskyi, J., Mudrak, I., Hoshovska D., Shmarova, N., Kordunova, N., & Kulchytska, A. вважають, що якраз економічна депривація, матеріальна бідність постає істотним чинником як міграційної налаштованості багатьох людей, так і однією з основних причин девіантної поведінки, особливо у матеріально-побутових ситуаціях та сферах.

Науковці розкривають негативний вплив економічного депривування на психосоціальний розвиток людей, також віднаходять прямі паралелі між тотальними обмеженнями розвитку та девіантною поведінкою як спробою подолати цей стан.

Запропоновано сучасні ревіталізаційні психотехніки упередження та корекції депривовано-девіантних моделей поведінки, які досить часто культивуються молоддю [48].

Здійснений нами теоретичний огляд джерелознавчої бази з проблематики особистісної девіантності засвідчує про її актуальність багатоваріантність, а отже спонукає до проведення теоретико-емпіричних досліджень у цьому напрямку.

1.2. Психопрофілактика й психокорекція девіантної (адиктивної, агресивної та ін.) поведінки особистості

Для сучасної вітчизняної психології важливим завданням постає розробка реальних і діяльнісних результативних підходів щодо психопрофілактики і психокорекції девіантної (адиктивної, агресивної, суїцидальної, ігрозалежної, інтернетзалежної, алкозалежної, наркозалежної та ін.) поведінки особистості.

Низка вітчизняних вчених Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І.Ф., Литвинчук Л.М., Рябовол Т.А., Філоненко Л.А., Максим О.В., Щербина-Прилука В.М. детально висвітлюють різноманітні психологічні механізми ресоціалізації як поновної соціалізації людей, що демонструють девіантну поведінку.

Дослідники виокремлюють найтипніше коло чітко проявлюваних девіантних розладів поведінки, які є типовими для людини в умовах активних суспільних змін [35].

Гошовський Я., Гошовська Д. досліджують проблеми психологічних особливостей прояву різновидової просторово-часової депривації на людину, яка піддається механізму стигматизації.

Численні обмеження розвитку депривованої особистості блокують її повномірну самореалізацію, а інститути депривування навішують певні ярлики, що проявляються на рівні психогенних і равогенних «шрамів», стигматів щодо поведінки, зовнішності, соціального статусу і непоціновуваних ролей, які відводяться у сучасному соціумі депривованим дітям.

Запропоновано систему задіяння ревіталізаційних зусиль з метою подолання негативних наслідків стигматизації, а також зроблено наголос на превенції таких девіантних ставлень до знедолених дітей, які зазнають різнотипних обмежень психогенези [11].

У докторській дисертації Павелківа В. Р., присвяченій вивченню психогенези агресивної та деструктивної поведінки у дітей підліткового віку, які входять у різні субкультури, здійснено потужний аналітичний теоретико-емпіричний огляд цього явища.

Результати теоретичного вивчення різних підліткових субкультур здійснені в широкому контекстуальному полі психології девіантності особистості.

Феномен агресії розглянуто й досліджено в детальних емпіричних студіях з вибірками, які належать до різних субкультур.

Особливий акцент зроблено на превенції агресивності окремих субкультур сучасних підлітків, адже вони несуть антисоціальне спрямування [30].

У контексті застосування сучасних психокорекційних засобів щодо девіантної поведінки людей Максимова Н. Ю. пише про виражену й небезпечну специфіку цього явища, а також про особливості виховної роботи із соціально дезадаптованими дітьми-школярами.

Запропоновано психотехнології оптимізації життєвого шляху дітей з девіантними поведінковими проявами, конкретні методичні і практичні підходи і прийоми психокорекційного та психореабілітаційного втручання з метою допомоги [27].

Мусаелян О. М. у дисертаційній роботі піддає різнобічному вивченню проблему психологічних особливостей фахово запобігання проявам і випадкам аутоагресивної поведінки в юності.

Описано специфіку аутоагресії та аутоагресивним тенденцій у сучасної студентської молоді.

Дослідницею запропоновано теоретичні постулати проблеми аутоагресії, а також практичні рекомендації щодо превентивно-профілактичної роботи з такими ускладненими вибірками групи ризику [29].

Пугачов Д.Л. розкриває теоретико-емпіричні результати щодо психологічних особливостей формування образу «Я» в умовах адикції, зокрема висвітлює як це відбувається з комп'ютерно-залежними молодшими підлітками.

На рівні дисертації дослідник подає достовірні результати теоретичного аналізу й емпіричного пошуку, вказуючи набір показників, які найпритаманніші адиктивним підліткам, які мають інтернет-залежність.

Виокремлено показникову базу, що супроводжує та виступає своєрідними індикаторами процесу творення образу «Я» та всього самоусвідомлення адиктивних дітей [37].

У дисертації на здобуття такого наукового ступеня як кандидат психологічних наук за спеціальністю «медична психологія» Гончарук О. В. досліджує психологічні чинники реадaptaції як поновної соціалізації жінок, які мають певні психічні розлади.

Здійснено потужне теоретико-методологічне обґрунтування такої складної проблеми, проаналізовано багато фахових джерел., проведено емпіричне вивчення специфіки поновної адаптації після лікування жінок з психіатричним діагнозом.

Констатовано більшу ймовірність прояву девіантної поведінки з їхнього боку. Зроблено висновки про необхідність комплексного

медико-психологічного супроводу жінок з психічними розладами з метою надання їм цілісної допомоги [9].

Седих К.В., Моргун В.Ф. розробили цікавий та корисний навчальний посібник для різновекторної психопрофілактики, а також кваліфікованої психодіагностики та інтенсивної психокорекції протиправної поведінки підлітків, які мають широкий спектр різновидової девіантної поведінки.

Розкрито сутнісне наповнення підліткової девіантності, подано зразки методик і психотехнік активного впливу і доречного та доцільного втручання у психосвіт таких дітей з метою надання їм фахової психологічної допомоги [38].

Для надання допомоги девіантним особам цілком придатним є психотренінг умінь налагоджувати комунікацію та партнерськи спілкуватися, розроблений Гольдштейн А. і призначений, щоб як допомогти проблемним підліткам.

Налагодження системи гармонійного спілкування істотно і якісно оптимізує спроможності девіантно-депривованої дитини до просоціального розвитку [16].

У дисертації Старкова Д.Ю. йдеться про якісну динаміку близької та віддаленої мотивації різномодальних адиктів у складному і тривалому процесі фахової соціально-психологічної реабілітації.

Презентовано результати цікавих теоретико-емпіричних студій у цій сфері, розкрито найтипівіші особливості адикцій, акцентовано на необхідності системної медико-психологічної реабілітаційної та соціорекреаційної допомоги адиктивним дітям [39].

У контексті залучення українського і міжнародного досвіду низка авторів (О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін.) у монографії розкривають особливості й теорію та практику психопрофілактичної роботи з тими дітьми, які схильні до девіантної поведінки.

Висвітлено різнопланові підходи до девіацій людини, систематизовано їхні змістові і функціональні ознаки, представлено моделі допомоги девіантним дітям.

Дослідники аналізують власний доробок крізь призму залучення сучасних інноваційних технологій осмислення і превенції та корекції девіантної поведінки людини [40].

Нетиповим і цікавим є дослідницький ракурс Ткача Б. М., який вивчає нейропсихологічні основи психодіагностики, а також корекції особистості з різновидовою девіантною поведінкою.

Дослідник робить наголос на корекційних підходах, базованих на якісній і повномірній активізації та стимулюванні базових нейропсихологічних структур людини, оскільки це дасть змогу якісно оптимізувати шляхи і способи нейтралізації певних маркерів і причин девіантності.

Подано результати теоретичних оглядів у фаховому ракурсі, а також результати досліджень із залученням спеціальної апаратури, що сприяє налагодженню нейропсихологічного балансу, що у свою чергу посприяє зниженню девіантної налаштованості людини.

Запропоновано реабілітаційно-корекційний комплекс занять, які дозволяють вирішити проблему девіантності значною мірою та активізувати просоціальний розвиток особистості [42].

У публікації Ткачук А.О. висвітлено основні підходи до вивчення агресії як типової форми прояву тих симптомів і поведінкових дій, які свідчать про схильність досліджуваних респондентів до девіантної поведінки.

Подано типовий аналітико-синтетичний матеріал щодо різновидової агресивності людини, яка демонструє широке коло такої девіації : від вербальної агресії до інструментальної агресивності.

Розкрито також психопрофілактичні і психокорекційні засоби протистояння високій агресивності людини як девіантної та асоціальної форми її самореалізації [43].

У дисертаційній роботі Уркаєва В. С. висвітлено специфіку психокорекції такої розповсюдженої в наш час залежності як ігрова адиктивна поведінка людини.

Провівши теоретичний аналіз проблеми та її емпіричне вивчення в осіб раннього юнацького віку, дослідник наводить переконливі математико-статистичні результати, які презентують цифрові виміри цього складного явища.

Наведено систему превентивних заходів щодо недопущення розповсюдження гемблінгу серед сучасних юнаків та юнок, подано зразки тренінгових підходів, що забезпечують якісне формування нових просоціальних мотивів молоді [44].

У посібнику Федоренко Р. П. розкрито різноманітну природу, види, типи і моделі психології суїцидальної поведінки людини.

Наведено дуже розгалужену психодіагностичну базу дослідження, висвітлено типові ілюстративні випадки певних видів самогубства, а також запропоновано корекційну складову щодо цього антисоціального і критично загрозливого явища.

Подано зразки як діагностичних методик, так і психотренінгових завдань, які сприяють профілактиці й корекції суїцидальних намірів неповнолітніх [45].

О. В. Вінда, О. П. Коструб, І. Г. Сомова та ін. пишуть про особливості формування навичок активного, цілеспрямованого і здорового способу життя у дітей, що виступає ймовірною і високою запорукою не потрапляння в групу ризику.

Девіантна поведінка зазвичай проявляється у ситуації так званого «діяльнісного вакууму», коли дитина не задіяна у корисних справах, а

отже частіше стає схильною до девіантної поведінки в суспільстві (школі, поза уроками тощо).

Звичайно, що вона може стати членом агресивної або іншої асоціальної субкультури, особливо ж у випадку сімейної та педагогічної занедбаності, що потребує задіяння особливих системних психологічних засобів і зусиль реабілітаційного характеру [46].

Підласий І. П., Шарапова О. В. зазначають, що психокорекцію девіантної поведінки потрібно активно задіювати вже у співпраці з молодшими школярами.

Дослідники пропонують отримані експериментальні матеріали, аналітичний розгляд яких і запровадження в безпосередню практику матимуть істотне корекційне значення.

Окремо згадано необхідність профілактичної та реабілітаційної роботи з дітьми, схильними до активних та імпульсивних проявів і розладів девіантної поведінки [33].

Samoylov A.M. здійснив аналіз якісної ефективності сприятливих і спеціально організованих педагогічних умов з метою психопрофілактики девіантності підлітків.

Констатовано, що у сучасному трансформаційному соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи існують моделі девіантної поведінки, наприклад, булінг як агресивне цькування учнями інших школярів тощо.

Виокремлено системні блоки надання психологічної допомоги дітям, які зазнали емоційного або фізичного насилля, запропоновані тренінгові психотехнології супроводу дітей, які сприяють їхньому психореабілітаційному оновленню та культивують їхню афективно-емоційну врегульованість і збалансованість на рівні самоствавлення та міжгрупової комунікації [51].

У дисертаційному дослідженні Абсалямової Л. М. розкриті психологічні особливості харчових адикцій, зокрема в контексті

загального функціонування харчової поведінки жінок. Дослідниця пише як про специфіку різних харчових розладів (нервово-психічна анорексія, булімія тощо), так і про особливості психокорекції таких складних залежностей, які негативно впливають на соціальну й особистісну життєдіяльність жінок [1].

Апетик Н. М. аналізує існуючі основні психокорекційні техніки і тактики та стратегії, які виступають ключовими засобами для формування самосвідомості дітей, насамперед адекватного і повномірного образу-Я та активної і також адекватної саморегуляції неповнолітніх дітей, які проявляють поведінкові девіації [2].

Висновки до розділу 1.

Узагальнюючи, зазначимо, що психопрофілактика і психокорекція різновидової девіантної (адиктивної, агресивної, аутоагресивної, наркозалежної тощо) поведінки особистості є дуже актуальною проблемою, яка потребує виважених емпіричних досліджень.

Нижче пропонуємо результати проведення емпіричного дослідження з метою констатації найтипівіших для діагностованої вибірки симптомів та індикаторів девіантної поведінки.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Психодіагностичні методики вивчення девіантної поведінки особистості

Надання якісної та повномірної кваліфікованої психологічної допомоги людині з девіантною поведінкою повинно опиратися в першу чергу на результати її психологічної діагностики, основним завданням якої є констатація як певного різновиду девіантної поведінки людини, так і системи детермінант, що спричинила появу такого виду відхиленої поведінки.

Складнощі психодіагностики домінуючого виду девіації зумовлені тим, що досить часто різні форми й варіанти відхиленої поведінки «працюють» одночасно й особистість може мати дуже споріднену і подібну симптоматику.

Зазвичай типовими вимірами проведення досліджень девіантної поведінки постають різні дані, отримані за допомогою різних психодіагностичних методів і методик.

У нашому випадку одним із ключових було застосовано *опитувальник агресії (Басса-Дарки)*, який, як відомо, призначений для проведення детальної діагностики різних агресивних і ворожих реакцій особистості.

Адаптований варіант опитувальника агресії Басса-Дарки складається із 75 запитань, на які кожен з досліджуваних повинен дати відповідь «Так» або «Ні».

Зазначимо, що відповіді досліджуваних зазвичай розподіляються за такими основними шкалами:

- *Фізична агресія* – вимірює способи і рівень застосування власної фізичної сили щодо того, щоб бути проти інших людей;

- *Непряма агресія* – вид агресії, який спрямований не навпростець, а через своєрідні обхідні шляхи на іншу людину, наприклад, розпускання чуток, пліток тощо, або така агресія може бути взагалі ні на кого не спрямованою адресно і конкретно, наприклад, спалах агресивної люті і як наслідок галас, крик, активне махання кінцівками, тремор, тупотіння ногами та ін.;

- *Роздратування* – як форма прояву готовності до спалаху емоцій, до помітного гарячкування, прояву вульгарності й брутальності причому за умови навіть найменшого збудження;

- *Негативізм* – варіант помітного опору тиску авторитету, певним традиціям і встановленим нормам, звичаям, цінностям і законам. причому з явно пасивним опором, який може негайно переростати в форми активної боротьби супроти цих стандартів;

- *Образа* – явна заздрість, виражена зневага і ненависть до інших осіб, що спричинені справжніми й реальними або, зазвичай, навіть видуманими й нереальними болями. проблемами, перепонами і стражданнями;

- *Підозрілість* – виражена недовіра й помітна обережність у системі власних ставлень щодо інших людей, яка базується на особистісному переконанні в тому, що вони мають наміри і готові заподіяти й завдати шкоду діагностованій дитині;

- *Вербальна агресія* – чітке і неоднозначне вираження свого вкрай негативного й неприємного ставлення до якоїсь людини у варіанті галасу, крику і наповнені певним змістом (лайки, образи, прокльони, погрози) тощо;

- *Почуття провини* – явне переживання мук совісті й докорів свого сумління внаслідок проявів такої поведінки, яка здебільшого забороняється і табується ціннісними стандартами і нормами певної

спільноти, соціуму, суспільства, і внаслідок цього появляється переконання людини про те, що вона неадекватна, погана, зла, жорстока, бо робить погано і вчиняє якийсь зло.

Унаслідок врахування результатів даних досліджуваними відповідями відбувається вираховування певного індексу ворожості й агресивності.

Отримана психодіагностична інформація завдяки проведенню такої комплексної психодіагностики може сприяти укладанню логічного плану дій і дає змогу зробити таке:

а) різнобічно й осмислено спланувати свою індивідуальну психокорекційну роботу з особою, яка має певні показники агресії або інших симптомів;

б) розробити й запропонувати всім, хто причетний до досліджуваних, певні психологічні корекційні рекомендації, зокрема в плані вироблення правильних тактик і стратегій доцільного й ненастирливого спілкування з девіантною особою;

в) на підставі отриманих результатів проінформувати з дотриманням принципу конфіденційності батьків та всіх зацікавлених у виправленні стану справ про варіанти можливої корекції стилів спілкування з досліджуваним, наприклад переведення рис авторитарного або ліберального комунікування у демократичні форми спілкування та взаємин.

Зазначимо, що в укладеному нами пакеті психодіагностичних методик були ще такі:

- карта спостережень (Д. Скотта),
- тест на визначення алкогольної залежності,
- тест Фагерстрема на визначення ніотинової залежності.

Увесь синтез задіяних методик, на нашу думку, повинен був дати цілісне науково-психологічне уявлення про особливості прояву девіантної поведінки у сучасних підлітків.

2.2. Результати емпіричного дослідження девіантної поведінки дітей підліткового віку

З метою якісного і неупередженого проведення емпіричного дослідження девіантної поведінки поміж підлітків ми застосували згадані вище валідні й достовірні психодіагностичні методики, які давали уявлення про можливість констатувати різні рівні і види розвитку залежностей у такій віковій популяції (карта спостережень (Д. Скотта), тест на визначення алкогольної залежності, тест Фагерстрема на визначення нікотинової залежності, опитувальник агресії (Басса-Дарки).

Безпосереднє емпіричне дослідження відбувалося на базі експериментального майданчика кафедри педагогічної та вікової психології – Луцької гімназії № 20 Луцької міської ради.

Гетерогенна вибірка була репрезентативною та налічувала 60 досліджуваних (n=60).

Було дотримано всіх вимог щодо об'єктивності проведення емпіричних замірів такого типу, зокрема :

а) для всіх учасників участь в емпіричних замірах дослідження була чітко витриманою щодо анонімності, оскільки зазначалася тільки статеві приналежність учасників експериментально-психодіагностичних замірів;

б) після кількісної обробки та якісної інтерпретації отриманих результатів усі показники були доведені до досліджуваних, індивідуально й конфіденційно повідомлені та пояснені кожному з них з елементами детального розтлумачення;

в) на підставі проведення цих замірів було розроблено певну програму психокорекційної допомоги дітям, які проявили певні симптоматичні ознаки, риси і тенденції щодо домінування деякого виду девіантної поведінки.

Емпіричне дослідження відбувалося поетапно і проводилося згідно зі всіма нормами щодо психодіагностик підлітків.

З метою виявлення ймовірної алкогольної налаштованості й залежності серед досліджуваних було застосовано тест на алкогольну залежність, який, як відомо, був розроблений Всесвітньою організацією охорони здоров'я ще у 20 столітті (зокрема у 1982 р.)

Методика визнана серед психологів-практиків у всьому світі як досить надійний, зручний, достовірний та інформативний тест, що дає змогу отримати різнобічні пласти якісної та неупередженої інформації про пошукувані параметри.

З метою констатування наявності у досліджуваних адиктивної залежності від такої негативної звички як куріння ми провели тест Фагерстрема, який традиційно задіюється для вимірювання та констатації рівня ніотинової залежності.

Зазвичай якраз у широкому контексті емпіричного дослідження психологічних особливостей девіантної поведінки досить часто застосовують психодіагностичні методики, спрямовані на визначення алкогольної та наркотичної залежності.

Застосування з емпірично-діагностичною метою опитувальника агресії (Басса-Дарки) мало на меті повномірну психодіагностику різних агресивних і ворожих поведінкових реакцій людини.

На підставі отриманих від досліджуваних відповідей нами було вираховано їхні типові індекси ворожості й агресивності щодо інших людей.

Також ми залучили до пакету добре відому й часто застосовувану методику спостереження за особливостями прояву девіантної поведінки карту спостережень, завдяки якій вдалося не лише зафіксувати типовий характер і специфіку поведінки «важковиховуваних підлітків» у навчально-виховному психопросторі сучасної школи, але й констатувати

типові характерологічні ознаки та якісні симптоми домінуючої форми поведінкової дезадаптації досліджуваних.

Як відомо карта спостережень (Д. Скотта) складається із ста дев'яносто восьми фрагментів різних фіксованих норм людської поведінки, які зведені в шістнадцять основних синдромів.

Притаманність або відсутність таких поведінкових форм фіксується експериментатором у спеціального заготовленому реєстраційному бланку. У цьому бланку потрібно закреслювати цифри, якими позначені певні форми особистісної поведінки досліджуваного.

Під час підрахунку набраних досліджуваним балів той симптом, який знаходиться в графі «Порушення» (окремий випадок-факт), оцінюється в один бал.

Натомість у графі «Неприсосованість» (часто повторюються ті факти й випадки, які засвідчують дезадаптивні зміни й модифікації в характері досліджуваного) оцінюється в два бали.

Потім підраховується вся сума балів за кожним синдромом окремо, а також встановлюється загальний «коефіцієнт дезадаптованості».

Він складається із суми балів, набраних за всіма симптомами.

Зазначається, що типовий коефіцієнт дезадаптованості особистості складає від восьми до двадцяти п'яти балів.

Якщо виходить більше, ніж двадцять п'ять балів, то це свідчить про серйозні й значні порушення основних психологічних механізмів якісної та повномірної особистісної адаптації досліджуваного, тобто вони перебувають на межі певних психологічних клінічних порушень, а отже й нагально потребують спеціальної фахової допомоги й кваліфікованого супроводу психолога.

Здійснений нами аналіз даних, які були отримані завдяки проведенню емпіричного дослідження загалом засвідчив про існування середнього рівня прояву різнотипної девіантної поведінки серед досліджуваних підлітків.

14	ч	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
15	ч	2	1	1	0	0	0	0	1	0	0	5
16	ч	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	4
17	ж	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	ж	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
19	ч	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	4
20	ж	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3

Рис. 2.1. Діагностовані результати досліджуваних (за тестом на встановлення алкогольної залежності поміж підлітків)

Зазначимо, що завдяки проведенню тесту Фагерстрема, який застосовується з метою оцінювання ніотинової залежності, вдалося констатувати, що ні в одного з досліджуваних підлітків цього освітньо-виховного закладу не встановлено високого рівня залежності від процесу тютюнокуріння.

Правда, у двох досліджуваних констатовано середній рівень тютюнозалежності, а один із них повідомив, що курить відносно багато і часто викурює по одній пачці сигарет упродовж дня, що видається йому нормою.

Імпонувало, що всі інші досліджувані підлітки експериментального майданчика проявили результати, які засвідчують, що вони або не курять взагалі, або найчастіше роблять це дуже і дуже рідко, «за компанію», тобто зовсім не зловживають процесом тютюнокуріння (див. таб. 2.2, рис. 2.2).

Таблиця 2.2

**Діагностовані результати досліджуваних
(за тестом Фагерстрема)**

№ респондента	Стать ж/ч	Номер запитання						Сума
		1	2	3	4	5	6	
1	ч	0	0	0	0	0	0	0
2	ч	1	1	0	0	0	0	2
3	ч	1	1	0	2	0	0	4
4	ч	1	0	0	0	1	0	2
5	ч	0	1	0	1	0	0	2
6	ж	0	0	0	0	0	0	0
7	ч	1	1	0	0	0	0	2
8	ж	0	0	0	0	0	0	0
9	ч	1	0	0	0	0	0	1
10	ж	0	0	0	0	0	0	0
11	ч	2	1	0	1	0	0	4
12	ж	1	0	0	0	0	0	1
13	ч	0	0	0	0	0	0	0
14	ч	0	1	0	0	0	0	0
15	ч	0	0	0	1	0	0	1
16	ч	1	0	0	1	0	0	2
17	ж	1	0	0	0	0	0	1
18	ж	0	0	0	0	0	0	0
19	ч	1	0	0	0	0	0	1
20	ж	0	0	0	0	0	0	0

Рис. 2.2. Діагностовані результати досліджуваних (за тестом на визначення залежності від куріння поміж підлітків)

Аналіз отриманих результатів завдяки проведенню опитувальника Басса-Дарки для констатації рівня агресивності особистості засвідчив цікаві тенденції серед досліджуваної гетерогенної вибірки підлітків з експериментального майданчика.

Отримані результати проілюстровані у таблиці 2.3 та висвітлені на рис. 2.3.

На графіку подано інформацію, яка засвідчує про те, що серед досліджуваних підлітків у кількох виявлено рівень агресивності, який істотно вищий за встановлену діагностичну середньо популяційну вікову норму.

Ще в одного з досліджуваних отримані результати наближається до гранично допустимої межі (за ключем методики) рівня особистісної агресивності.

Зауважимо, що відносно більша кількість досліджуваних підлітків проявляє риси й ознаки особистісно налаштованої ворожості (вісім осіб), а у ще чотирьох результати наближаються до помежово допустимого рівня ворожості.

Отож, узагальнюючи результати, можемо констатувати, що внаслідок тестування за опитувальником Басса-Дарки і за результатами наших спостережень і бесід з досліджуваними підлітками було здобуто такі основні результати:

- досліджувані зазвичай найбільше демонструють риси й симптоми роздратування, зокрема в ситуаціях, коли з них насміхаються, кепкують, дразнять, обзивають тощо, а також тоді, коли їм роблять різкі й образливі зауваження. Якраз у таких ситуаціях досліджувані можуть бути дещо зверхніми, брутальними і грубими щодо осіб, які їм не подобаються та які виступають джерелом негативної інформації. спрямованої проти підлітка, насамперед у плані зауважень щодо його зовнішності, поведінки, манери і стилю спілкуватися, «моди» одягатися, жанру музики, які слухає тощо;

- сумарний показник умовного «коефіцієнту ворожості» має тенденцію до зростання, що зумовлено як особливостями підліткового віку, так і специфіку сучасного воєнного стану та високим рівнем загальної агресії;

- зауважуємо високий рівень вербальної агресивності, зокрема намагання вступити в суперечку з іншими, насамперед дорослими, що засвідчує про підлітковий нонконформізм;

- констатовані випадки інструментальної агресії, але зазвичай не булінгового характеру, а здебільшого «гормонального» - штовхання, задирання тощо.

Таблиця 2.3

**Діагностовані результати досліджуваних
(за опитувальником Басса-Дарки)**

№ респондента	Стать, ж/ч	Кількість балів за шкалою:									Індекс ворожості (шк. 5+6) 21	Індекс агресивності (шк. 1+3+7) 6
		1. Фізична агресія	2. Непряма агресія	3. Роздратування	4. Негативізм	5. Образа	6. Підозрілість	7. Вербальна агресія	8. Почуття провини			
1	ч	4	4	5	2	3	3	6	3	6	15	
2	ч	7	4	8	5	4	5	8	3	9	23	
3	ч	4	4	6	3	5	4	8	4	9	18	
4	ч	5	5	6	4	4	5	6	3	9	17	
5	ч	4	3	4	3	3	3	5	3	6	13	
6	ж	2	2	4	3	3	2	4	4	5	11	
7	ч	5	5	4	3	3	3	6	2	6	13	
8	ж	2	2	3	2	2	2	2	1	4	7	
9	ч	6	4	7	4	4	6	9	3	10	22	
10	ж	2	3	5	2	4	3	7	4	7	14	
11	ч	7	4	6	4	2	3	7	3	5	20	
12	ж	1	2	2	2	3	2	3	3	5	6	
13	ч	3	2	2	2	2	1	5	2	3	10	
14	ч	3	2	2	3	1	2	5	1	3	10	
15	ч	7	5	7	4	6	5	8	4	11	22	
16	ч	4	2	4	3	2	2	7	3	4	15	
17	ж	1	2	2	2	1	2	4	4	3	7	
18	ж	0	2	3	2	3	3	4	3	6	7	
19	ч	4	3	5	3	4	3	8	2	7	17	
20	ж	0	3	3	2	3	2	4	3	5	7	

**Рис. 2.3. Діагностовані результати досліджуваних
(за тестом на визначення рівня ворожості та рівня агресивності
поміж підлітків)**

На підставі аналізу заповнення карти спостережень Д. Скотта трьома досліджуваними, які за визнанням більшості педагогів, психолога, адміністрації освітнього закладу вважалися «важковиховуваними», тобто демонстрували складні форми помежової поведінки, вдалося встановити певні психологічні особливості й закономірності.

Результати обробки карти спостереження (Д. Скотта) зведені з метою ілюстративності у таблицю 2.4.

Таблиця 2.4

**Діагностичні результати досліджуваних
(на підставі спостережень за «важковиховуваними» підлітками
за «Картою спостереження» Д. Скотта)**

Порядковий номер учня	Стать, ч/ж	Кількість балів		Коефіцієнт дезадаптованості
		Порушення	Неприспосованість	
1.	ч	10	18	28
2.	ч	10	14	24
3.	ч	5	20	25

Констатовано високий рівень ускладненої в соціальному плані поведінки, зокрема коефіцієнт дезадаптованості в одного з досліджуваних (28) (коефіцієнт перевищує гранично допустиму межу (25)).

Констатовано, що в двох інших досліджуваних він перебуває майже на межі (24 і 25 балів – за нормативного коефіцієнта 25).

Сумарно така кількість дезадаптованих досліджуваних не впливає на загальний «портрет девіантності» досліджуваних. Переважна

більшість із них проявляє просоціальну поведінку та не демонструє девіантні ознаки.

Отож нами було констатовано деякі типові тенденції у поведінці досліджуваних, в яких було встановлено високий рівень таких поведінкових проявів і намірів.

Варто відзначити, що таким дітям притаманний перепад настрою, афективні імпульсивні збурення поведінки, активні психомоторні агресивно забарвлені дії (штовханина, задирання, обзивання, лайка, приставання до інших з фізичним контактом тощо), які трактувалися нами як індикатори агресивності

Таким дітям також властиві різного роду перепади спілкування, воно позначене високим рівнем конфліктності, а взаємини зазвичай бувають недовготривалими і кризовими.

Вони часто пасивні в когнітивних справах і намірах, неактивні на уроках, не проявляють зацікавленості щодо результатів навчання та інших просоціальних видів діяльності.

Досліджувані з девіантними проявами поведінки зазвичай забагато курять, лихословлять, влаштовують мікроконфліктні ситуації, досить часто вживають спиртні напої.

Підлітки з девіантною поведінкою схильні до раптового й агресивного роздратування, поведінкові дії часто непродумані й некеровані.

Такі діти проявляють гострі форми нонконформізму, які свідчать про прагнення до автономії та незалежності. Їх характерні різні форми й варіанти неприйняття думок та оцінок дорослих щодо морально-етичних норм тощо.

Вони частіше і гостріше недоброчливі щодо своїх однолітків, ігнорують думки групи, є ініціаторами сварок, навішування образливих ярликів, образ, бійок тощо.

Нами констатовано, що всі виявлені психодіагностичним шляхом досліджувані належали до категорії «депривовані діти», оскільки у більшості з них батьки були тривалий час за кордоном, а деякі навіть не знали своїх рідних батьків. Це свідчить про те, що депривація та девіація дуже корелюють між собою та виступають вкрай негативними чинниками онто- і соціогенези дитини (особливо ж на підлітковому етапі онтогенезу).

Аналіз девіантно-поведінкових тенденцій у досліджуваних дав підстави стверджувати про необхідність задіяння активної психопрофілактичної роботи, а також надання їм корекційно-розвивальної та ревіталізаційної допомоги з метою уникнення негативних проявів і симптомів соціально й особистісно відхиленої поведінки.

2.3. Основні підходи щодо психологічної корекції девіантної поведінки підлітків

Як відомо, завдяки психотерапії та психокорекції, що визнаються ключовими психологічними методами діяльності зі схильними до девіацій людьми, можна і потрібно надавати системну комплексну допомогу тим, хто стоїть на хибному шляху, маючи різновидові форми викривленої, спотвореної поведінки та демонструючи таку неадекватну для соціуму поведінку.

У роботі з девіантними підлітками можна застосовувати психотерапевтичні підходи, які сумарно в різних концептуальних версіях можуть сприяти якісній перебудові особистості, тобто може відбутися психологічна і соціальна переорієнтація девіантної дитини в просоціальне річище.

Слід зазначити, що методи психотерапії є досить специфічними, оскільки реабілітаційно-оздоровчий ефект внаслідок його застосування досягається завдяки індивідуально-суб'єктивній інформації, яку девіантна особа повідомляє фахівцеві.

Зазвичай, найактивніше задіюють такі види психотерапії:

- переконання (на базі раціональної психотерапії),
- навіювання,
- самонавіювання (аутосугестію).

В основі методу раціональної психотерапії покладено сутнісні переконання клієнта з певною девіацією у деякій хибності й неправильності його теперішньої актуальної життєвої соціальної та особистісної позиції.

Під час спілкування з девіантним підлітком фахівець має старатися переконати його якраз у тому, що алкоголь, наркотики, інші психоактивні й хімічні речовини не є найкращим способом для вирішення актуальних проблем, а навпаки – слугують шляхом до соціального неуспіху та особистісної деградації на всіх рівнях життя в соціумі.

Безперечно, важливим підходом є необхідність якісно і різнобічно проаналізувати особливості життєвого шляху клієнта, а також постаратися встановити справжні передумови і причини, які підштовхнули його до такого хибного, асоціального, девіантно-згубного шляху і способу самореалізації.

У процесуальному річищі задіяння раціональної психотерапії потрібно разом із клієнтом з'ясувати цілу низку таких основних і важливих питань:

- 1) пояснити те, яким (і ким) клієнт на даний час себе уявляє;
- 2) встановити те, яким він прагне видаватися, тобто хоче презентувати себе в очах навколишніх людей;

3) встановити, яким, на думку клієнта, його сприймають або можуть сприймати інші особи;

4) з'ясувати, яким він для себе та інших є насправді, тобто справжнє Я;

5) встановити, яку реальну користь, а точніше яку справжню шкоду завдає клієнтові алкоголь, тютюнокуріння, токсикоманія, наркотики, інші залежності.

Унаслідок таких діалогових питань у клієнта може проявитися правильна налаштованість на самоосмислення, на розвиток самоусвідомлення та самооцінки, що загалом активно підвищує рівень і якість ефективності психокорекції.

Окремий наголос потрібно зробити на активізації самоприйняття в оновлених (тобто позбавлених від девіантних залежностей) образах, статусах, ролях тощо.

Звичайно, що всі сеанси психотерапії слід проводити з детальним урахуванням різноманітних особистісних рис і параметрів клієнта, специфіки його онто- і соціогенезу.

Аналізові повинні бути піддані як соціальна ситуація його розвитку, так і провідний вид діяльності, особливості морфологічного психотипу тілесної конституції, а також ціла низка інших, здавалося б, неістотних ракурсів.

Дуже важливо встановлення довіри між клієнтом (девіантно орієнтованим підлітком) і фахівцем терапевтом, адже це покращує та оптимізує результати.

Ключовою перевагою застосування раціональної психотерапії постає те, що клієнт сам повинен брати активну і безпосередню участь у процесі позбавлення себе від негативних адиктивних навичок і залежностей.

Зазвичай раціональна психотерапія значною мірою перетинається з методом навіювання (сугестії).

Іншим результативним підходом щодо надання допомоги девіантним підліткам є самонавіювання(аутосугестія).

Основним показником виступає те, що під час сеансу навіювання осередок і вогнище оптимального концентрованого збудження в корі головного мозку підлітка постає внаслідок активної дії та впливу зовнішніх стимуляторів-подразників.

Натомість у процесі самонавіювання такий домінуючий осередок збудження виникає завдяки активізації і тренуванню цілісних і різнобічних внутрішньопсихологічних мислительно-асоціативних зв'язків.

Самонавіювання здебільшого може бути як спонтанним і мимовільним, так і цілеспрямованим та довільним.

Відмінністю є те, що під час мимовільного самонавіювання виникає потужний афективно-емоційний спалах і заряд, а під час довільного самонавіювання можуть відбуватися процеси систематизації, усталення та зосередження думок і почуттів підлітка з викривленою поведінкою та залежностями на якомусь одному (у нашому випадку – антидевіантному і просоціальному) уявленні.

Традиційно метод самонавіювання намагаються поєднувати з іншими підходами і техніками, насамперед з елементами умовно-рефлекторної терапії.

Також аутосугестія може паралельно проводитися із застосуванням у тісному комплексному поєднанні з гіпнотерапією. Це відбувається насамперед для припинення для закріплення позитивно сформованого терапевтичного ефекту.

Під час групової раціональної психотерапії відбувається оздоровчий вплив не тільки від фахівця, але і з боку інших членів групи, що сприяє кращому ефекту.

Безперечно, що запорукою успіху будуть добре спрогнозовані підходи та налагодження керованих психотерапевтом діяльнісних

взаємин між клієнтами в середині конкретної працюючої психотерапевтичної мікрогрупи.

У роботі з девіантними підлітками добре спрацьовує метод психодрами (за Дж. Морено), під час якого ролі в сценарії, який безпосередньо розігрується в терапевтичній групі, розподіляються з урахуванням того, ким і якими є учасники, тобто зі зверненням уваги на індивідуально-психологічні особливості кожного учасника, який має свою девіантну специфіку.

Звичайно, що крім соціальних причин дуже часто якраз біологічні генетично успадковані причини девіантної поведінки сучасних підлітків істотно ускладнюють процес терапії, адже виступає інколи своєрідною психофізіологічною перепорою для досягнення поставлених завдань щодо зниження або й нейтралізації негативної девіантної поведінкової риси або активності.

Не менш істотно на корекцію девіантної поведінки сучасних підлітків впливають різноманітні особистісні, зокрема психопатологічні риси, умови і причини.

Загалом, усі психокорекційні зусилля повинні враховувати такі типові специфічні ознаки депривованих підлітків:

- недостатня сформованість та саморегульованість афективно-емоційної сфери дітей перехідного підліткового віку, ускладненого кризами та пубертатом;
- відсутність навичок партнерського спілкування;
- пасивно-залежний і конформний тип пристосування, або, навпаки, гостро виражений нонконформізм;
- помітне порушення самоаналізу, самоконтролю, саморегуляції важливих соціально-особистісних процесів;
- розбалансованість і полярність самооцінки – від неадекватно завищеної до хворобливо заниженої самооцінки свого індивідуального психостіву, власного Я;

- розгальмованість психічних процесів і схильність до необдуманого спонтанного поведінки;
- підвищена агресивність і тривожність, постійна фрустрованість;
- висока ймовірність хибних, хаотичних, фрагментарних і неадекватних статевого ототожнень;
- проблеми із соціальною ідентичністю;
- досить часта помітна гіперсексуальність;
- чітко проявлювані риси різних акцентуацій характеру;
- помежові психостани;
- висока ймовірність психогенних розладів, зокрема :
  - неврози,
  - психози,
  - гострі реактивні депресії,
  - дисфункції самоконтролю емоцій і поведінки,
  - дезадаптація,
  - тривалі, гострі і болісні посттравматичні стресові розлади,
  - різновидові деприваційні збої поведінки та порушення самоусвідомлення та самореалізації;
  - ймовірні психосоматичні захворювання;
  - досить помітні прояви психопатій;
  - загальні симптоми соціальної (сімейної) та педагогічної занедбаності;
  - психопатологічні ознаки, зокрема й насамперед :
    - симптоми затримки психічного/психофізичного розвитку,
    - синдром розумової відсталості,
    - ознаки шизофренії,
    - виражені ендогенні депресії тощо.

Безперечно, важливу роль у наданні психологічної допомоги девіантним підліткам відіграє врахування багатьох чинників, які детермінують їхній розвиток

Сімейні фактори, деприваційні чинники і причини девіантної поведінки підлітків повинні обов'язково враховуватись упродовж терапевтичних сеансів.

Найскладнішими (обов'язковими для врахування) є такі фактори:

- травмогенна пам'ять про смерть батьків;
- конфліктні взаємини в сімейному мікрокліматі;
- делінквентна, асоціальна або гостро кримінальна поведінка когось із членів сімейного кола;
- хронічні захворювання когось і сім'ї або батьків;
- випадки жорстокої поведінки, булінгу, насилля в сім'ї, насамперед фізичне і сексуальне;
- численні і систематичні образи дитини,
- зверхнє, цинічне, байдуже, зневажливе ставлення до девіантного підлітка;
- соціальне сирітство, деприваційна знехтуваність, занедбаність, бездоглядність тощо;
- неперервна і тривала психологічна травматизація, емоційне насилля тощо.

Висновки до розділу 2.

Типовими і розповсюдженими підходами щодо психопрофілактики і психокорекції девіантної поведінки підлітків є такі:

- широке і детальне інформування про негативні і руйнівні наслідки девіантної поведінки на здоровий спосіб життя та повноцінну соціально-особистісну самореалізацію, зокрема через шкоду куріння, небезпеку для життя вживання алкогольних напоїв та важких наркотиків, ризики і психосексуальні розлади та негативні соціальні наслідки через раннє сексуальне життя, небезпека і кримінальна відповідальність за злочинну поведінку тощо.

- активне формування просоціально налаштованих життєвих навичок, компетентностей.

Безперечно, результативною у роботі із складними підлітками - клієнтами з девіаціями є гуманістична психотерапія, яка базується на поглядах і практичному досвіді К. Роджерса, А. Маслоу та ін.

Зауважимо, що в процесі корекційно-терапевтичної роботи з девіантними клієнтами можна активно задіювати як психоаналітичні підходи, так і використовувати біхевіористську психотерапію.

Як відомо, класичний біхевіоризм базується на вивченні зв'язку людської поведінки із рівнем та силою зовнішньої стимуляції (так звана стимул-реактивна теорія - S-R).

Тому важливо навчити підлітків набувати нових просоціальних і позитивних нових навичок своєї повсякденної поведінки.

Загалом, сучасна психологія застосовує різноманітні підходи щодо психологічної корекції девіантної поведінки підлітків, які стимулюють їхній просоціально налаштований розвиток, і тим самим відволікають від хибних і негативних моделей поведінки.

ВИСНОВКИ

Отримані нами теоретико-емпіричні результати дослідження дають підстави зробити такі висновки:

1. У трансформаційних умовах соціуму під час війни проявляються активно різні форми девіантної поведінки людей. Агресія як одна з найтипівіших і найрозповсюдженіших форм девіантності особистості, алкоголізм як давня споконвічна проблема людства, наркоманія як дуже небезпечна залежність, інтернет-адикція та інші форми й варіанти відхиленої, адиктивної, асоціальної, делінквентної та інші поведінки спонукають до науково-психологічного вивчення окресленої проблематики..

Здійснений нами теоретичний огляд джерелознавчої бази з проблеми девіантної поведінки людини як біосоціальної істоти дав змогу констатувати, що девіантність, на жаль, є дуже поширеним явищем. Вона проявляється у майже всіх сферах людської життєдіяльності й активно детермінує якість особистісного психопростору.

Девіантна поведінка є дуже різновидовою, зокрема можна виокремити багатоманіття видів відхиленої поведінки особистості, причому, вочевидь, потрібно акцентувати увагу на активній протидії та превенції згубних навичок і тенденцій у випадку різних залежностей, насамперед алкоголізму, наркоманії, токсикоманії та іншим соціальним і сексуальним викривленням.

Безперечно, однією з дуже важливих є феноменологія людської агресії, специфіка прояву і застосування вербально-інструментальної агресивності, тому слід особливу увагу скеровувати на психологічні технології зниження та нейтралізації агресивної поведінки людини як девіантної форми й варіанту її неадекватної для соціуму самореалізації.

Цікавими постають проблеми булінгу, мобінгу, тролінгу та інших прямих і непрямих форм агресії щодо людини, причому знову ж таки дуже важливими є системні підходи щодо запобігання та корекції насилля в соціальному, сімейному середовищі, в освітньо-виховному просторі сучасних навчально-виховних закладів.

У контексті вивчення агресії не менш істотною є проблематика самогубства і тих індивідуально-соціальних психологічних причин і передумов, які детермінують цю девіантну орієнтацію людини, зокрема підлітків і юнаків.

2. З метою покращення та оптимізації стану справ у сучасній вітчизняній психології з проблеми девіантності, потрібна розробка реальних і діяльнісних результативних підходів для інтенсивної превенції, психопрофілактики і психокорекції девіантної (адиктивної, агресивної, суїцидальної, ігрозалежної, інтернет залежної, алкозалежної, наркозалежної та ін.) поведінки особистості.

Важливим аспектом є системне задіяння ревіталізаційних зусиль щодо девіантних депривованих людей, причому насамперед для якісного подолання негативних наслідків на особистісний розвиток дітей.

Дуже важливим є науково-психологічна і правова превенція різних девіантних ставлень до знедолених дітей, які зазнають різнотипних обмежень психогенези в навчальних закладах закритого інтернатного типу.

Ключовим завданням для всіх фахівців соціономічного циклу є розробка сучасних та інноваційних психотехнологій оптимізації життєвого шляху дітей з девіантними поведінковими проявами у поведінці.

Не менш важливим завданням постає розробка конкретних методичних і практичних підходів і прийомів психокорекційного та

психореабілітаційного втручання з метою допомоги і забезпечення супроводу дітям, схильним до девіантної поведінки.

Зазначимо, що дуже важливим ракурсом є соціально-психологічна превенція та корекція найтипівіших особливостей різновидових адикцій (харчова, алкогольна, наркотична, психоактивна, токсикоманія, інтернет-залежність та ін.), тому вкрай необхідним є застосування системної медико-психологічної реабілітаційної та соціорекреаційної допомоги адиктивним дітям.

3. Результати емпіричного вивчення девіантної поведінки поміж підлітків були отримані внаслідок проведення дослідження на експериментальному майданчику з гетерогенною та репрезентативною вибіркою за такими методиками:

- карта спостережень (Д. Скотта),
- тестуванням на визначення алкогольної залежності та залежності від куріння,
- опитувальником агресії (Басса-Дарки).

Кількісний аналіз та якісна інтерпретація отриманих показників дала підстави стверджувати про загалом середній рівень прояву девіантної поведінки у досліджуваних..

Було констатовано дуже невисоку кількість дітей з проблеми у зловживанні алкогольними напоями, а також досить невисоку залежність від куріння.

За опитувальником Басса-Дарки досліджувані проявили не високі показники агресивності.

Обробка й інтерпретація даних, отриманих на підставі проведення карти спостереження Д. Скотта дав змогу встановити у незначній кількості «важковиховуваних» підлітків високий коефіцієнт дезадаптованості.

Безперечно, діти з девіантними маркерами особистісної та соціальної поведінки потребують пильної уваги з боку психологів.

Основним тенденціями повинна стати психопрофілактика девіантності, а також системне надання ревіталізаційної допомоги з метою зниження та нейтралізації негативних проявів асоціальної поведінки у підлітковому середовищі.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у проведенні крос-культурних порівнянь девіантності за різними диференціалами, зокрема «українські підлітки – польські підлітки».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ :

1. Абсалямова Л. М. Психологія харчової поведінки жінок: розлади та корекція. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2019.
2. Апетик Н. М. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу-Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями. Чернівці : Рута, 2000. 41 с.
3. Аутоагресивна поведінка підлітків : монографія. О. В. Погорілко, А.М. Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І. Ісаков. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с.
4. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки. Київ: МАУП, 2006. 86 с.
5. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї : курс лекцій. Київ : МАУП, 2001. 95 с.
6. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота». Київ, 2016. 188 с.
7. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 193 с.
8. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посібник. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 174 с. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/prof_pravopor.p
9. Гончарук О. В. Психологічні чинники реадaptaції жінок із психічними розладами. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.04 – медична

психологія. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2020.

10. Гошовська Д., Пащук А. Психологічні особливості гаджетозалежності. *Психогенеза особистості : норма і девіація : зб. наук. статей і тез*; гол. ред. Я. Гошовський. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2021. С.169 – 172.

11. Гошовський Я., Гошовська Д. Психологічні особливості просторово-часової депривації та стигматизації особистості. *Психологічні перспективи*. 2019. № 38. С. 10 – 21. ([Directory of Open Access Journals \(DOAJ\)](#), [Index Copernicus International](#), [The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences \(ERIH PLUS\)](#), [Google Scholar](#), [ResearchBib](#), [Наукова періодика України](#), [BASE](#), [WorldCat](#), [Україніка наукова](#))

12. Гошовська Д., Гошовський Я., Фінів О. Психологічна специфіка підлітків в умовах пенітенціарної депривації. *XIII International scientific-practical conference «Development of modern science: theory, methodology, practice» (march 18-19, 2021, Madrid, Spain)*. Р. 192 – 197. Available at : DOI 10.46299/ISG.2021.I.XIII: URL: <http://isg-konf.com>.

13. Гошовський Я.О. Психологія девіантної поведінки : *посібник*. Дрогобич, 2010. 287с

14. Гошовський Я.О. Психологічні особливості агресивності депривованих підлітків. *Психологія : теорія і практика : збірник наукових праць* / ред.кол. : І. О. Корнієнко (гол.ред.). Мукачево : РВВ МДУ, 2018. Випуск 2 (2). С. 50 – 58.

15. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості. Монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

16. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування : як допомогти проблемним підліткам. Київ : Либідь, 2002. 520 с.

17. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навчальний посібник. Чернігів : ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2000. С. 16 - 33.

18. Зайцева З.Г. Школа і важковиховувані підлітки. Київ : Знання, 2001. 297 с.

19. Запобігання та протидія проявам насильства : діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник. Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. К. : ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.

20. Казачінер О.С. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. *Виховна робота в школі*. 2008. № 8. С. 6 – 14.

21. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція) : навчально- методичний посібник. Миколаїв, 2010. 240 с. [URL:215
http://www.leonidpadrul.artphotoisrael.co.il](http://www.leonidpadrul.artphotoisrael.co.il)

22. Козубовська І. В., Товканець Г. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки : корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування. Ужгород : Патент, 1998. 195 с.

Литвиненко О. О. Онтогенез і дизонтогенез особистісного становлення підлітків. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2021

23. Мазяр О. В. Генезис і динаміка дисонансів особистості : системний підхід. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2021.

24. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки. Київ : Либідь, 2011. 520с.
25. Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами. Київ : ІЗМН, 1997. 136 с.
26. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навчальний посібник. Київ : ВПУ "Київський університет", 2002. 308 с.
27. Максимова Н.Ю., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології. Київ : Перун, 1996. 464 с.
28. Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І.Ф., Литвинчук Л.М., Рябовол Т.А., Філоненко Л.А., Максим О.В., Щербина-Прилука В.М.; Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с. URL: <http://library.mdu.edu.ua/Documents/NAPN/institut%20psihologii/monograf>
29. Мусаелян О. М. Психологічні особливості запобігання аутоагресивній поведінці студентської молоді. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2018.
30. Павелків В. Р. Психогенеза агресивної та деструктивної поведінки у підліткових субкультурах. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2019.
31. Папуча М.В. Аномальна поведінка в ранній юності. Психологія ранньої юності: навч.-метод. посібник. Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2001. С. 85 – 124.

32. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : Орієнтовна програма для пед. навч. закл. України. МО України, Ін-т змісту і методів навч. Київ, 1996. 40 с.

33. Підласий І. П., Шарапова О. В. Корекція девіантної поведінки молодших школярів : експериментальні матеріали. Черкаси: ЧДГУ, 2002. 44 с.

34. Психологічна енциклопедія. Автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

35. Психогенеза особистості : норма і девіація : *збірник наукових статей і тез*. Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки (усі збірники за 2010-2024 рр.).

36. Пугачов Д.Л. Психологічні особливості формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2020.

37. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.

38. Старков Д.Ю. Динаміка мотивації адиктів у процесі соціально-психологічної реабілітації. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.04 медична психологія. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2021.

39. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки : український і міжнародний досвід : *монографія*. О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г.

Радчук та ін. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 300 с. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream>

40. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. 2-ге вид. Київ : Каравела, 2013. 372 с.

41. Ткач Б. М. Нейропсихологічні основи діагностики та корекції особистості з девіантною поведінкою. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.04 – медична психологія*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, 2019.

42. Ткачук А.О. Агресія як форма прояву девіантної поведінки. *Психолог. № 16, «Шкільний світ»*, 2010. С. 17 - 28.

43. Уркаєв В. С. Психокорекція ігрової адиктивної поведінки в осіб раннього юнацького віку. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.04 «медична психологія»*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2021

44. Федоренко Р. П. Психологія суїциду: навчальний посібник. Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2011. 260 с. (Посібники та підручники ВНУ ім. Лесі Українки). URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6653/3/Suicide%20psychology.pdf>

45. Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків : За проектом "Діалог": навчально-методичний посібник. О. В. Вінда, О. П. Коструб, І. Г. Сомова. Київ, 2003. 284 с.

46. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьВДУВС, 2014. 192 с.

URL:<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream>

47. Hoshovskyi, J., Mudrak , I., Hoshovska D., Shmarova, N., Kordunova, N., & Kulchytska, A. (2023). Economic Deprivation as a Neuropsychological Aspect of the Formation of Frustration in Potential

Migrants. BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience, 14(2), 285-302. <https://doi.org/10.18662/brain/14.2/455>

48. Lipman M. Thinking in Education. 2nd ed. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2003. 304 p.

49. Rogers K. Client-centered therapy: Its current practice, implications and theory. L: Constable, 1991. 560 p.

50. Samoylov A.M. Analysis of pedagogical conditions effectiveness of adolescent deviance prevention in social and educational environment of a secondary school (Самойлов А.М. Аналіз ефективності педагогічних умов профілактики девіантності підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи). *Zbior artykulow naukowch. Konferencji Miedzynaodowej Naukowo-Praktycznej «Pedagogika. Priorytetowe obszary nauki» (м. Варшава/Warszawa, 29.11.2015 – 30.11.2015 р.).* Warszawa, Sp. Z o.o. «Diamond trading tour», 2015. – S (C). 17 – 22.

51. БД Освіта. ua. — <http://osvita.ua/school/psychology>.
<http://psychology-online.net/>

52. https://www.facebook.com/Кризовий-центр-медико-психологічної-допомоги-1603253909889450/http://lib.prometey.org/?sub_id=34

53. <http://studme.com.ua/psihologiya/default.htm>

54. [World report on violence against children \[Electronic version\]](http://www.unicef.org/lac/full_text(3).pdf)
– Acces : [http://www.unicef.org/lac/full_text\(3\).pdf](http://www.unicef.org/lac/full_text(3).pdf). – Title screen.